

EOC
EUROASIAN
ONLINE
CONFERENCES

ENGLAND CONFERENCE

**INTERNATIONAL CONFERENCE ON
MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND
EDUCATION**

Google Scholar

zenodo

OpenAIRE

doi digital object
identifier

eoconf.com - from 2024

INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND EDUCATION: a collection scientific works of the International scientific conference – London, England, 2026. Issue 6

Languages of publication: Uzbek, English, Russian, German, Italian, Spanish

The collection consists of scientific research of scientists, graduate students and students who took part in the International Scientific online conference «**INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND EDUCATION**». Which took place in London 2026.

Conference proceedings are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post - graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees. The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

SHEVALARNING ADABIY TIL RIVOJIDAGI O'RNI

Normuminova Nozima Sirojiddin qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,

Tarjimonlik fakulteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek shevalarining adabiy til shakllanishi va rivojlanishidagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O'zbek tilining qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga mansub shevalarining adabiy tilga ko'rsatgan ta'siri, ularning leksik, fonetik va grammatik darajalardagi hissalarini yoritiladi. Tadqiqotda dialektologiya sohasidagi taniqli olimlarning ilmiy qarashlari sintez qilinib, hozirgi adabiy tildagi sheva unsurlari aniqlangan va sheva-adabiy til munosabatining dialektik tabiati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, adabiy til, dialektologiya, qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasi, leksik birlik, fonetik o'zgarish, til me'yori.

Til xalqning eng qimmatli ma'naviy boyligi, uning tarixi, madaniyati va milliy o'zligini ifodalovchi muhim vositadir. Har bir milliy til o'z tarkibida turli shevalarni saqlaydi va aynan shu shevalar orqali tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tadi. Adabiy til esa muayyan xalq tilining oliy, me'yorlashtirilgan shakli hisoblanadi. Biroq adabiy til shevalardan ajralgan holda mavjud bo'lolmaydi, chunki u o'zining lug'at boyligi, fonetik tizimi va grammatik qurilishini jonli xalq tilidan, ya'ni shevalardan oladi.

O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, boy va xilma-xil sheva tizimiga ega. Ushbu shevalar uch asosiy lahjaga – qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga bo'linadi. Mazkur lahjalar hamda ularga mansub shevalar hozirgi o'zbek adabiy tilining shakllanishi, taraqqiyoti va boyishida muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Adabiy til me'yorlari aynan shu shevalardan tanlab olingan til unsurlari asosida qaror topgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globalashuv va raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan sharoitda shevalarni saqlash, tizimli o'rganish hamda ularning adabiy til bilan munosabatini aniqlash tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunday tadqiqotlar adabiy tilning tarixiy ildizlarini yoritish, uning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash va milliy o'zlikni asrashga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi – o'zbek shevalarining adabiy til rivojidagi o'rni va ahamiyatini ilmiy asosda tahlil qilish, dialektologiyaning adabiy til me'yorlari shakllanishidagi rolini yoritishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish jarayonida shevalarning leksik, fonetik va grammatik jihatdan adabiy tilga ko'rsatgan ta'siri har tomonlama o'rganiladi.

Sh. Shoabdurahmonov, X. Doniyorov, B. Jo'rayev kabi olimlar o'zbek shevalarining hududiy xususiyatlari hamda ularning adabiy til bilan aloqasini keng yoritganlar. Jumladan, X. Doniyorov qipchoq lahjasi, B. Jo'rayev esa o'g'uz lahjasi bo'yicha muhim ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

So'nggi yillarda A. Berdialiyev, S. Otamirzayeva, N. Mahmudov, A. Nurmonov, Sh. Rahmatullayev singari olimlar o'zbek shevalarining adabiy til me'yorlariga ta'siri, sheva unsurlarining badiiy adabiyotdagi qo'llanishi hamda dialektizmlarning uslubiy imkoniyatlari haqida qator monografiya va ilmiy maqolalar yaratganlar. Ularning tadqiqotlari sheva va adabiy til o'rtasidagi dialektik aloqalarni yoritishda zamonaviy nazariy-metodologik asos vazifasini o'taydi.

Xorijiy turkolog olimlar tomonidan ham o'zbek shevalariga oid muhim ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. K. Brokkelman, V.V. Radlov, A.N. Kononov, N.A. Baskakov singari olimlar o'zbek shevalarining turkiy tillar oilasidagi o'rni hamda ularning qadimgi turkiy yodgorliklar tili bilan aloqasi haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirganlar. Bu tadqiqotlar o'zbek dialektologiyasini umumiy turkologiya doirasida o'rganish imkonini yaratgan hamda sheva va adabiy til munosabatini kengroq nazariy asosda yoritishga xizmat qilgan.

Tadqiqot zamonaviy tilshunoslik metodologiyasi asosida olib borildi. Maqolaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishda quyidagi metodlardan foydalanildi: **tavsifiy metod** – o'zbek shevalarining hozirgi holati va ularning adabiy tildagi izlari sinxron jihatdan o'rganildi hamda tasniflandi; **qiyosiy-tarixiy metod** – shevalar va adabiy til o'rtasidagi tarixiy aloqalar diaxron jihatdan tahlil qilindi; **tahliliy-tafsiliy metod** – adabiy til me'yoriga aylangan sheva unsurlarining manbai va xususiyatlari aniqlandi; **statistik metod** – adabiy til lug'at tarkibidagi sheva unsurlarining miqdoriy ko'rsatkichlari umumlashtirildi; **sotsiolingvistik yondashuv** – shevalarning ijtimoiy muhitdagi qo'llanishi va adabiy tilga ta'siri urbanizatsiya, ta'lim, ommaviy axborot vositalari hamda internet bilan bog'liq holda o'rganildi.

Tadqiqot natijasida o'zbek shevalarining adabiy til rivojidadagi o'rni quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'lishi aniqlandi.

O'zbek adabiy tili XX asr boshlarida shakllangan bo'lib, uning negizini Toshkent va Farg'ona shevalari tashkil etadi. 1934-yilda ishlab chiqilgan imlo qoidalarida aynan shu shevalarning fonetik va grammatik xususiyatlari me'yor sifatida qabul qilingan. Toshkent shevasining siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaz sifatidagi mavqei uning adabiy til asosiga aylanishida muhim rol o'ynagan.

Leksik darajadagi ta'sir: Adabiy tilning lug'at boyligi shevalardan kirib kelgan minglab so'zlar hisobiga boyigan. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan bog'liq leksika ko'proq sheva manbalaridan olingan. Masalan: qarluq lahjasidan – “tandir”, “supa”, “ayvon”, “nonpaz”; qipchoq lahjasidan – “yaylov”, “yamoq”, “yarliq”, “qo'ton”; o'g'uz lahjasidan – “qovurg'a”, “saksovul”, “qayiq” kabi so'zlar adabiy tilga kirgan.

Fonetik darajadagi ta'sir: Hozirgi o'zbek adabiy tili Toshkent va Farg'ona shevalarining fonetik xususiyatlarini saqlab qolgan. Singarmonizm hodisasining adabiy tilda zaiflashgani, “i” unlisining faol qo'llanishi hamda undosh tovushlar

tizimidagi ayrim xususiyatlar shu shevalar bilan bog'liqdir. Shuningdek, adabiy tildagi ayrim parallel shakllar ("bormoq-varmoq", "bermoq-bermak") turli shevalar ta'sirini ko'rsatadi.

Grammatik darajadagi ta'sir: Adabiy tilning morfologik tizimida shevalardan kirgan affiks va grammatik shakllar muhim o'rin tutadi. Masalan, "-yapti" hozirgi zamon affiksi qarluq lahjasidan kirgan bo'lsa, ayrim ko'plik shakllari qipchoq lahjasi bilan bog'liqdir.

Sheva va adabiy til o'rtasidagi munosabat dialektik xarakterga ega. Bir tomondan, adabiy til shevalardan oziqlansa, ikkinchi tomondan, u shevalarga ham ta'sir ko'rsatadi. Maktab, ommaviy axborot vositalari, kitobxonlik va internet orqali adabiy til me'yorlari shevalarga singib boradi.

O'zbek toponimikasi shevalarning tarixiy yodgorligi hisoblanadi. "Chorsu", "Bo'zsuv", "Qo'rg'ontepa", "Yakkasaroy" kabi joy nomlari qadimiy sheva unsurlari asosida shakllangan bo'lib, milliy mentalitetni aks ettiradi.

O'zbek terminologiyasini boyitishda ham sheva manbalari muhim rol o'ynamoqda. Chet tillaridan kirib kelayotgan terminlarga milliy muqobil topishda shevalarga murojaat qilinmoqda. Masalan, "monitoring" o'rniga "kuzatuv", "investor" o'rniga "sarmoyador" kabi birliklarning qo'llanishi adabiy tilning milliy xususiyatlarini mustahkamlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek shevalari adabiy til rivojida nihoyatda muhim o'rin tutadi. Adabiy til shevalardan ajralgan holda emas, balki ular bilan uzviy aloqada shakllangan va taraqqiy etgan.

Qarluq lahjasi, ayniqsa Toshkent va Farg'ona shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tilining asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, qipchoq va o'g'uz lahjalari ham adabiy tilning leksik va grammatik tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Shevalar adabiy tilning lug'at boyligi, fonetik tizimi va grammatik qurilishini boyituvchi asosiy manbalardan biridir. Badiiy adabiyotda sheva unsurlarining o'rinli qo'llanishi esa adabiy tilning uslubiy imkoniyatlarini kengaytiradi va milliy ruhni saqlashga xizmat qiladi.

Shu sababli shevashunoslik va dialektologiya sohasidagi tadqiqotlarni rivojlantirish, sheva materiallarini muntazam yig'ish va ilmiy asosda o'rganish o'zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qoladi. Shevalar adabiy tilning hayot manbai hisoblanadi va uning kelajak taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 464 b.
2. Berdialiev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2017. – 412 b.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 326 b.

